

MİLLİYETÇİLİĞE ANTROPOLOJİDEN BAKMAK

Jale AVYÜZEN ZOBAR*

ÖZET

Toplumların sosyal ve siyasal yapılarını, geçmişini, bugününü ve geleceğini önemli derecede etkileyen milliyetçilik, ele alınışı bakımından farklı bağlamlarda karşımıza çıkmaktadır. Kimi zaman bir ideoloji kimi zaman ise söylem alanı üzerinden harekete geçirici etkisi nedeniyle siyasi eylem olarak yorumlayabileceğimiz milliyetçiliğin oluşumunu açıklayan farklı kuramlar bulunmaktadır. Milliyetçiliği çeşitli faktörler üzerinden ele alarak açıklama sunan bu kuramların amacı milliyetçiliğin toplumları ve toplumsal alanları ne şekilde etkilediği, düzenleme sağlıyorsa bunu nasıl yaptığı ve kültürel olarak ne gibi araçlar ile işlev gördüğünü göstermeye yöneliktir. Modern milliyetçi kuram, milliyetçiliği modernleşme ile açıklayarak, onun getirdiği ekonomik, siyasi, toplumsal dönüşümler ile milliyetçilik arasına köprü kuran bir yaklaşımı sergilerken, ilkö ve etno-sembolcü yaklaşımlar ise milliyetçiliğe farklı bir perspektiften bakmaktadır. Bu çalışmada söz konusu yaklaşımlar antropolojik bir perspektif ile ele alınacaktır. Antropoloji ve milliyetçilik çalışmalarının dirsek bağının değerlendirilmesi her iki alan için de önemlidir. Çalışmada, milliyetçilik kuramlarına antropolojik bir değerlendirme sunarken, aynı zamanda Türkiye'deki antropolojinin milliyetçilik pratiklerine yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Antropoloji, Etnisite

JEL Kodları: Z1, Z10, Z18

LOOKING AT NATIONALISM FROM ANTHROPOLOGY

ABSTRACT

Nationalism, which significantly affects the social and political structures of societies, their past, present and future, is mostly discussed in different contexts. Sometimes it is an ideology, and sometimes there are different theories explaining the formation of nationalism, which we can interpret as a political action due to its mobilizing effect on the field of discourse. The purpose of these theories

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, jale_avyuzen@hotmail.com, 0000-0001-6410-0308

Makale Geçmişi/Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application: 14 Şubat 2022

Düzeltilme Tarihi / Revision Date: 6 Nisan 2022

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 13 Nisan 2022

Araştırma Makalesi/Research Article

is to show how nationalism affects societies and social spaces, how it does this if it provides regulation, and by what means it functions culturally. For example the modern nationalist theory explains nationalism with modernization and considers the relationship of economic, political, and social transformations brought about by it with nationalism. The ethno-symbolic approaches evaluate nationalism from another perspective. In this study, the approaches in question will be discussed with an anthropological perspective. The evaluation of anthropology and nationalism studies is important for both fields. In this study, while providing an anthropological assessment of the theories of nationalism, at the same time, the practices of nationalism of anthropology in Turkey will be included.

Keywords: Nationalism, anthropology, ethnicity.

JEL Codes: Z1, Z10, Z18

1. GİRİŞ

Milliyetçilik, dünya üzerinde yaşanan toplumsal ve siyasal gelişmelerle birlikte yol alan bazen de bu gelişmelere kaynaklık eden bir öğretimdir. Bu gelişmelere baktığımızda karşımıza, siyasi mücadeleler, etnik kimliklerin bağımsızlık savunuları, tüm bunların bölgesel ve yerel anlamlarda farklı şekillenmeleri ve göç hareketleri sırasında ülkelerin benimsedikleri tavırlar gibi faktörler devingenlik gösterir. Bu dinamizm de milliyetçiliği sürekli işe koşturmaktadır. Dolayısıyla toplumsal ve siyasal faktörlerin değişkenliklerinin etkili olmasının yanı sıra milliyetçiliğin de belirgin olmayan yapısı nedeniyle söylem alanı sürekli değişim gösterir. Bu durumda milliyetçiliğin ele alınışı da hem söylem hem de kullanım alanında her seferinde bir başka yöne evrilmektedir.

İnsanlığın ulus devletler dünyası içinde örgütlenmesi ve şekillenmesi gerektiğini koşut olarak benimseyen milliyetçilik, klasik modernleşme ve milliyetçilik okumalarında bir doktrin olarak ele alınır. Modernleşme kuramcıları, milliyetçiliğin oluşumunda farklı noktalara odaklansalar da ortak olan, onun bir inşa oluşudur. Bu minvalde milliyetçiliği ele alan isimlerin kavramsal ajandasında bulunan ana odak milliyetçiliğin modernlikle eş değer bir statüye sahip olmasıdır. Söz konusu kuram, modernleşme sürecinden yola çıkarak yaşanan değişimlerin milliyetçiliği inşa etmedeki rolü ile ilgilenmektedir. Dolayısıyla verili bir formdan uzak olarak milliyetçiliği ele aldığımızda modernleşme süreci ile milliyetçilik ilişkisi karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan modernist yaklaşım içinde ele alınmayan etnisite gibi olgular, etno-sembolcü yaklaşım ile görünürlük kazanmıştır. Etno-sembolcü yaklaşım, modernist kurama karşı olmakla birlikte ortaklaştıkları yönleriyle milliyetçiliğin daha geniş bir pencereden değerlendirilmesini olanaklı hale getirmiştir. Söz konusu bu çalışma da her iki yaklaşımın antropolojik bir değerlendirmesini yapacaktır. Aynı zamanda milliyetçilik ile antropoloji arasında kurulan köprünün çözümlemesi ve Türkiye’den milliyetçi pratiklere antropolojik bir yorum getirilecektir.

2. MİLLİYETÇİLİK ve ANTROPOLOJİ

Milliyetçiliğin antropoloji disiplini içinde ele alınması Eriksen'in ifade ettiği gibi aslında yeni bir konudur (Eriksen, 2004). Milliyetçiliğin bir çalışma biçimi olarak akademik çevrelerde tartışılması yıllar boyunca siyaset bilimcilerin, makro sosyologların ve tarihçilerin elinde olmuştur. Milliyetçilik literatürüne antropolojik katkılara baktığımızda ulusların ve milliyetçi oluşumların modern ve geniş tabanlı fenomenler olduğunu görmekteyiz. Sosyal antropolojinin terminolojisinden baktığımızda ulus kavramının az çok benzer bir kültüre sahip olan geniş insan kategorilerini karşılamakta yetersiz olduğunu söyleyebiliriz. Lewis'in (1985) belirttiği üzere, ulus kavramıyla anladığımız, kültür birliği olarak ele alınmaktadır. Lewis, kabile, etnik gruplar ve uluslararası bir fark görmediğini dahası farklılık oluşturmanın hiçbir nedeni olmayacağını belirterek bu kavramları birbirlerinden ayırmazken, Eriksen, ulusların modern devletlerle olan ilişkisi nedeniyle etnik kategorilerden ayrı bir şekilde ele alınması gerektiğini savlamaktadır. Bu kapsamda Eriksen, milliyetçiliğin tam olarak anlaşılabilmesi için antropolojik bir perspektif önererek, analitik bir düşünme metodunu öncelemektedir. O'nun bu kavrayışı tam olarak modernleşme ve toplumsal değişimin betimlenmesini ve bu yolla da siyasal antropoloji düzleminde milliyetçiliğin ve sosyal kimliklerin çalışılmasının anlaşılabileceğini içerir (Eriksen, 2004: 151).

Milliyetçiliğin antropolojideki karşılığı tarihsel olarak 1980'lere dayansa da Eriksen'in (2004) vurguladığı üzere 1990'larda gerçek bir konu haline gelmiştir. Kültür kavramının siyasal olarak milliyetçilikle aynı tarihsel köklere sahip olduğunu ve bunu Herderci romantizm üzerinden açıklayan Eriksen, milliyetçi ideolojilerin yapı bozumuna uğratılması gerektiğini vurgular. Bu yapı bozumu sayesinde milliyetçilik verili bir kavram olmaktan çıkarak, tartışmaya açık hale gelir. Ancak buna rağmen milliyetçiliğin ele alınışı antropolojide uzunca bir süre dikkate değer bir yol kat etmemiştir. 1980'lerde milliyetçiliğin disiplinlerarası canlanması ile Gellner'in milliyetçiliği ele alışı başka türlü parçalı ve yabancılaşmış hale gelecek olan sanayi toplumları için işlevsel bir kavrayışı göze çarpmaktadır. Ardından Anderson'un milliyetçiliği akrabalık ve din gibi fenomenlerle karşılaştırarak sembolik özelliklerine yoğunlaşması, Hobsbawm ve Ranger'in *Geleneğin İcadı*'nda "kadim gelenekler" olarak görülen olguların aslında bir tutkal görevi görmesi ve toplumsal tutunumu sağlaması için kullanıldığını ortaya atmaları önemli bir göstergedir. Bunlar, aslında toplumsal alanda başka türlü mümkün olmayacak şekilde karşımızda duran tutunumun üretilmesi için sömürge yönetimleri ya da başka elitler tarafından icat edildiklerini ortaya koymaktadır (Eriksen ve Nielsen, 2016: 239-240).

1990'lar itibarıyla antropoloji alanında milliyetçilik araştırmaları ve daha genel biçimde birlikte düşünülen kimlik politikaları, postmodern antropolojinin yeni bir araştırma sahası olarak hareket kazanmıştır. Örneğin Bruce Kapferer'in *Legends of People, Myths of State*'i gibi bir takım milliyetçilik monografileri, antropolojinin klasik ilgileri olan mitlerin anlamlarını, toplumsal tutunumun nasıl sağlandığını, sembollerin gücü ve anlamları gibi konuları, çağdaş kimlik

politikalarını, bu politikaların düşman imgesini inşa edişlerini ve tüm bunların da devlet ile olan ilişkisini gündeme getirmiştir. Tüm bu gelişmeler, milliyetçilik çalışmalarına katkı sunmasının yanı sıra yapı bozumuna uğrayan antropolojinin 1990'lardaki tarihsel gelişimi açısından da önemli ivme taşlarıdır (Eriksen ve Nielsen, 2016: 241).

Öte yandan antropolojinin önemli kavramlarından biri olan etnisitenin de milliyetçilik açısından yaygınca kullanıldığını görmekteyiz. Şöyle ki, milliyetçiliğin ortak bir ata kültü inşa etmesinden dolayı antropoloji işlevsel bir boyut kazanır. Aslında bu durum yalnızca antropoloji için söz konusu değildir. Arkeoloji, etnoloji, filoloji çalışmaları için de benzer bir araçsallıktan bahsedilebilir. Bu araçsallık noktasında arkeolojik ve antropolojik çalışmaların özendirilmesinin evrensel anlamda bilimsel amaçlar taşımadığı açıktır. Söz konusu disiplinlerin özellikle erken dönemlerdeki yaklaşımları, hem destansı mitolojik açıklamalara neden olurken hem de bilimsel kazı ve antropolojik çalışmalar aracılığıyla tarih alanında bilimsel yöntemlerin gelişmesiyle ilişkilendirilmiştir (Ersanlı, 2003). Bu bağlamda ata kültürünün bir tezahürü olarak antropolojinin bazı kavramları milliyetçilik çalışmalarında değerli bulunur. Örneğin etnisite böyle bir kavramdır. Etnik grupların oluşumu, etnisitenin onları açıklamasından yararlanılarak, milliyetçilik çalışmalarında geniş çaplı tartışmalar yürütülmektedir. Antropolojiden ödünç alınan kavramların milliyetçilik çalışmalarında kullanılmasının temel sebebi, ulusların yalnızca tarihsel ve felsefi düzlemde değerlendirilmesinin sömürgecilik sonrası gelişen siyasi ve sosyal yapılanmalarda etkinliğinin azalması değil aynı zamanda etnik unsurların aktif olarak ön plana çıkmasıdır. Bu durum sömürgecilik sonrası çalışmalarda giderek belirgin hale gelmiştir. Etnik grupların özerklik talebi ve etnisitenin belirleyici bir dinamizm barındırması nedeniyle milliyetçilik çalışmalarında değerlendirilişi, onun toplumsal alandan kopuk açıklamalar oluşturulmasına engel olmuştur (Özkırmı, 2010). Tüm bunların yanı sıra son yirmi yılda milliyetçilik alanındaki kuramsal tartışmalara yeni yaklaşımların getirilmesi, milliyetçiliğin ele alınışını da çeşitlendirmiştir. Bu çeşitliliklere baktığımızda küresel antropoloji, sınır çalışmaları, kültürel çalışmalar, yeni toplumsal hareketler, diaspora ve göçler karşımıza çıkmaktadır (Özkırmı, 2010). Bu alanlar milliyetçiliğin dinamizmine yeni bir katkı sunmanın yanı sıra bir söylem olarak milliyetçiliğin toplumsal sacayağını göstermesi ve farklı bakış açıları sunması bakımından önemli hale gelmiştir.

Milliyetçilik, insanlığın bir ulus devletler dünyası içinde örgütlenmesi gerektiğini kabul eden bir öğretilerdir. Tüm çağdaş milliyetçilik kuramcıları, milliyetçiliğin inşasında modernleşmeyle bağlantı kurmaktadır. Modernleşme ile yaşanan değişimlerin bir etkisi olarak milliyetçiliğin üç ana hedefi vardır. Bunlardan ilki ulusal ekonomiyi yaratmaktır. Bir diğeri, özerk bir ulusal yasama ve yürütme yapısı aracılığıyla devletin siyasi ve idari örgütünü kurmakken, böylelikle ayırıcı olan tüm bireysel, yöresel bağ ve cemaat ilişkileri bu organ altında toplanır. Denetim ve bütünleştiriciliği böylelikle sağlanmış olur. Milliyetçiliğin önemli bir diğer hedefi ise, antropoloji ile direkt kesişen bir alan olarak kültür birliği ve buna dayalı ortak kimlik yaratımıdır. Buradaki kültür birliği ortak değer ve beklentiler

sistemi olarak özetlenirken, buna bağlı olan kimlik de ortaklık üzerinden kurulur (Aydın, 2020). Buradaki kimlik yaratımı milliyetçilik söyleminin dünyayı “biz” ve “onlar” şeklinde bölmesi üzerinden inşa olmaktadır. Öteki üzerinden kurulan bu kimlik toplumsal alanda nicel olarak çok olanı karşılamanın yanı sıra karşısına yerleştirilen “biz” olmayan azınlık ise ötekidir. En nihayetinde milliyetçilik ortak kültür birliğinden hareket etmektedir. Bu durumda toplumsal alanda ortak aidiyetlerin, kimliklerin ve kültürün bir parçası olmayan ya da daha açık bir ifadeyle bu hususları paylaşmayan kesimler yabancılaştırılır (Aydın, 2020). Milliyetçilik bu anlamda kimlik yaratımını üstlendiği gibi hangi kimliğin daha “geçerli” olduğu, buna karşın da hangi kimliğin “öteki” olduğunun sınırlarını belirler. Bir milliyetçilik yaratımı olarak ulusal kimlik, bir tür şemsiye olarak ortaklık kurmanın peşindedir. Hemen anlaşılacağı üzere ortaklık aynı zamanda dışarıda bırakma pratiğini de beraberinde getirir. Bu ilişkiel bağlamda dışarıda olan “öteki, yabancı” şeklinde konumlandırılırken, ortak kimlik anlayışı yani ulusal kimliğin kabuğu altında olmak için düzenlenen pratikler de bir tür “içeri giriş mecburiyeti” doğurur (Eriksen, 2001: 30). Kimlik politikasının ve milliyetçilik pratiklerinin birer inşa süreciyle yapılandığını burada hatırlamak gerekir. Sınır çizmenin bir aracı olan milliyetçiliğin ortak kimlik vurgusu politik felsefe açısından tartışmalıdır. Zira iktidarın kader olmadığı bu düzlemde tartışılır. Şöyle ki, var olanın yani devletin ve aslında onun tüm pratiklerinin meşruiyeti sorgulama malzemesi haline gelince, devletlerin ulusal kimliğin doğuştan geldiği dayatması bir zıtlık içerisine girer. Bu sebeple milliyetçi pratiklerle devletlerin ortak kimlik yaratımı da tartışmaya açık hale gelir (Kardeş, 2019). Görüldüğü üzere bölümlenmeden şekillenen kimlik, milliyetçilik pratiklerinde etkin olarak kullanılır. Bu durumu biraz daha açarsak, ulus devletlerin kurucu ideolojisine dayanan milliyetçiliğin en önemli özelliğinin “devletin öznesi olan ulusun kimliğini, ‘ötekiler’ üzerinden kurması” diye özetleyebiliriz (Aydın, 2020: 849). Bu sebeple Avrupamerkezci bir kökene sahip olan “ötekileştirme”, XIX. yüzyılda başlayan milliyetçi akımların dünya genelinde etkili olmasıyla insanların kendilerini tanımlarken de birincil başvuru kaynağı haline gelmiştir. Bu durumun bir kimlik siyaseti alma hali ise milliyetçiliğin bir pratiği olarak tezahür etmektedir. Şöyle ki, ulus devletlerin kuruluşu ve temel siyasal varlık biçimi oluşu ile “öteki”yi tanımlama biçimi, eğitim mekanizmaları ve egemenlerin hakim olduğu propaganda araçları yoluyla tüm topluma içselleştirilmek istenir (Aydın, 2020: 849). Nitekim dünya tarihi de bu ötekileştirmenin kötü örnekleriyle doludur. Bu sebeple Kerestecioğlu’nun (2013) belirttiği üzere milliyetçilik, koşulların gerektirdiği her şekilde bürünebilir ve o şekilde kullanılabilir.

Bir sınır çizme bazen de sınırı belirsiz hale getirme pratiği olarak milliyetçiliğin bu hali devletler açısından kendi otoritesini meşru kılmanın da bir yoludur. O an gerekli olanı kendisine katarak elini güçlendireceğinden dolayı milliyetçilik; toplumsal alanda siyasi, kültürel, ekonomik açılardan kitleleri yönetebilir yetkinliktedir. Teorik bir zemin sunmaktan çok o anda duygusal bir birliktelik savunularak, milliyetçiliğin sınırları çizme konusunda araçsallaşması söz konusudur. Bu ortak fikir birliği sayesinde milliyetçilik, böylece tıpkı hedeflenen kültür birliğinde olduğu gibi bir

takım kutsiyetler çerçevesinde kendisine yer bulur. Aynı zamanda eleştirel düşünmenin önünü keserek, toplumsal alanda sessiz kalabalıklar olan kitlenin düşünme yetisini de bastırabilir. O zaman da sık kullanılan hatırlatmalar yapılır, “ya sev ya terk et” gibi. Tüm bu sebeplerle milliyetçilik, yalnızca kimlik için bir sınır çizme anlamına gelmemektedir. O aynı zamanda eylemin, söylemin başlangıcını ve bitişi de simgeleyebilir (Yanık ve Kara, 2016: 562).

Tüm bunların yanı sıra milliyetçi söylemin farklı şekillerde işlediğini belirten Özkırımlı'nın da dikkat çektiği ilk husus milliyetçiliğin dünyayı “biz” ve “onlar” şeklinde bölümlediğidir. Bu söylem, iki kesime de benzer ve sabit bir kimlik tahayyülü sunarken bununla birlikte dışlayıcılık da ön plana çıkmaktadır (Özkırımlı, 2010). Milliyetçi söylemin kendisini en çok açığa çıkardığı hususlar olan kimlik ve sınır alanlarında milliyetçiliğin sınırları aşan bir harekete dönüştüğünü söyleyebiliriz. Zira kitlesel mülteci hareketleri, ırkçılık ve daha yaşanan pek çok küresel gelişme milliyetçiliğin sözde yeni biçimleriyle sınırları hem yaratır hem de yok eder güçtedir (Donnan ve Wilson, 2002). İki toprak parçasını bölen ve dolayısıyla insanları da çizginin her iki yakasında konumlandıran “sınır bölgeleri, iktidar alanlarıdır ve güçlü sembollerdir. Güvenlik kuleleri ve dikenli teller, devletlerin kendilerine ait topraklarının ulaştığı son sınırları imgeleyen uç bir egemenlik göstergesidir” (Donnan ve Wilson, 2002: 11). Devlet otoritesinin en üst düzeyde simgelendiği bu alanlarda sınırın her iki tarafında “içeride” olanlar için sistemin meşruiyetini tesis eden bir düşünce söz konusudur. Bu düşünce temelde de devletin yönetme yetkisiyle işlemektedir. Bates'in (2018) ifade ettiği gibi birçok çağdaş devlette meşrulaştırıcı öğeler olarak dünyevi atıflar söz konusudur. Öte yandan bazı İslam devletlerinde de bu ideoloji dinsel faktörler gibi farklı odak noktaları üzerinden harekete geçirici olmaktadır. Burada önemli olan, kaynağı ne olursa olsun meşruiyet fikri etkili bir güç olarak toplumun üstündedir. “İnsanlar bağlı oldukları rejimin yönetiminin ahlaki otoriterlerden yoksun olduğunu düşünüyorlarsa, böylesi çok az rejim uzun süre yaşamaktadır” (Bates, 2018: 419). Bu nedenle devlet yönetimli toplumlarda otorite sembollerinin korunmasına büyük önem atfedilir. Otorite sembolleri aynı zamanda milliyetçilik bağlamında önemi yüksek imgeler bütünüdür. Yukarıda belirttiğim üzere sınır alanları, bayraklar ve daha pek çok simge bu duruma bir örnektir. Aynı zamanda bu imgelerin kullanımı da milliyetçilik pratiği ile kesişir. Tekrar sınırlara geri dönecek olursak, “sınır namustur” söylemi de bu alanların ne kadar üstün görüldüğünü özetlemektedir. Devletler arasında var olan bu çizgiler, tel örgüler, kuleler ve daha nice sınır imgesi milliyetçilik bağlamında aslında antropolojik olarak çok daha çözümlenmeye muhtaç alanlardır.

Tüm bunları antropolog Mary Douglas'ın (2021) saflık ve kirlilik kavramları üzerinden açıklamak çok faydalı olacaktır. Şöyle ki Douglas, kirlenmenin düzensizlikle eş değer bir anlama geldiğini belirtmektedir. Bunun karşısında temizlik algımız da düzen üzerinden kendisini göstermektedir. Kirlilik, toplumsal düzenin devamlılığını kesintiye uğratarak, tehdit oluşturur. Kirliliğe müdahale etmek olumsuz boşa bir çaba olmamakla birlikte tehdit altında olduğu varsayılan düzeni tesis etmek ve taşları ayıklamak açısından olumlu bir hareket olarak değerlendirilir (Douglas,

2021: 24). Zihnimize inşa edilen bu kir anlayışımız kategorik ayrımlara sahip olan, düzenin dışına itilmiş unsurların tamamını kapsayan bir çeşit özet olarak yorumlanabilir. Bu durum görelilik barındırır. “Örneğin ayakkabılar başlı başına kirli, pis değilken onları yemek masasına koymak pisliktir. Yemek başlı başına pis değilken, yemek kaplarını yatak odasında tutmak pisliktir” (Douglas, 2021: 59). Buradan da anlaşılacağı üzere kirlilikle ilgili davranışımız, zihnimize kategorik olarak duran sınırlandırmalara ters düşen ya da onları alt üst eden davranış, nesne ve fikri uygunsuz görme tepkimizdir. Milliyetçiliğin somut sınırların yanı sıra tıpkı Douglas’ın özetlediği şekliyle toplumsal alanda düzen oluşturma ve kategorik bölümlenmelerin doğallaştırılmasına yarar sağlar. Bu kategorilerin dışında bir tavır gösterdiğimizde bizi kirli kategorisi bekler. Bir düzen inşa etme ve düzeni tüm düzensizliklerine rağmen sürdürmenin aracı olarak milliyetçiliği bu şekilde yorumlayabiliriz. En nihayetinde düzene uymayan dolayısıyla ‘kirleten’ insan her zaman haksız olarak görülür. Bu tutumlar toplum fikrinde ne kadar çok insan deneyimiyle örtüşürse o kadar çok kabul görür ve yeni bir kategori de milliyetçilik bağlamında yaratılmış olur.

Buraya kadar anlatılanlardan yola çıkarak milliyetçilik söyleminin hegemonya kurucu olduğunu belirtmek mümkündür. Düzeni sağlamaya yönelik olan diğer tüm söylemler gibi milliyetçi söylem alanı da güç ve tahakküm barındırır. Bu söylem öte yandan kendisini doğallaştırarak varlığını sürdürülebilir hale getirmektedir. Milli kimlik, etnik değişkenlerin göreliliği gibi kavramlar mutlak bir değerler sistemi olarak kabul görmektedir. Milliyetçi söylemin işleyişine kurumlar da eklendiğinde toplumsal alanda nasıl süreklilik kazandığı konusunda daha sistemli bir yapı ortaya çıkmaktadır. Yaratılan milli kimliğin öğrenilmesi ve topluma içselleştirilmesi için tüm kurumlar istekle çalışır (Özkırımlı, 2010). Milliyetçiliğin ne olduğu, nasıl işlediği konusunda ifade edilen tüm noktalar işin içerisinde tek bir bileşenin yer almadığını göstermektedir. Milliyetçiliğin inşasını çeşitli faktörlere dayandırarak anlatan milliyetçilik kuramları burada devreye girer.

3. MODERN MİLLİYETÇİ KURAM ve ETNO-SEMBOLCÜ MİLLİYETÇİLİK KURAMI

Milliyetçiliğin modernleşmeyle birlikte oluştuğunu benimseyen modern milliyetçilik kuramları, modern devletin kuruluşu, sanayileşme, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve nüfus hareketliliğinin kentsel alana doğru kayması gibi küresel fenomenlere önem atfetmektedir. Bürokratik devletlerin siyasal alandaki hakimiyetlerini sağlaması ve büyük kitlelerin ortak bir kültür bilinci ile kontrol altında tutulması amacıyla milliyetçilik kaçınılmaz olarak kendisini gösteren bir olgu olmuştur (Yanık ve Kara, 2016).

Milliyetçiliğin ortaya çıkışını modernleşmeye dayanarak açıklayan isimlerden Kedourie, onu düşünce akımlarından türeyen bir fikir olarak Avrupa’da oluşan doktrin şeklinde ele almaktadır. Modernist bir bakış açısı sunan Kedourie (1961) milliyetçiliğin düşünsel ve ideolojik bir arka planının önemine dikkat çekmektedir. Kedourie, milli kültürün ve milli birliğin oluşturulmasında bu farkların zarar vereceğini belirterek, modernleşmeye gidilen yolda milliyetçiliğe bir görev atfetmektedir. Daha

doğru bir ifadeyle milli birlik ve milli devletin oluşturulmasına yarayan milliyetçiliğin ön koşulu modernleşmeye dayalıdır (Kedourie, 1961). Kedourie'nin de belirttiği üzere düşünceler bir bağlamda kendi kendine oluşmamaktadır. Bunların ortaya çıkması için bir toplumsal olaylar, olgular ve insanların kendi kaderini tayin ilkesine bağlı olarak hür olma isteğine ihtiyaç vardır. Yani milliyetçiliğin önem kazanması yalnızca düşünce kuramlarının ya da filozofların ilgisine bağlı değildir, aynı zamanda yaşanan olayların da etkisi bulunmaktadır. Bu noktada Kedourie, milliyetçiliğin kavramsal düzlemine ve olgusal pratiklerine vurgu yapmaktadır. Sözü edilen toplumsal değişimler modernleşmenin getirileri olarak okunabilir. Milliyetçiliğin ölçüsünü dil, “ırk”, kültür ve din üzerinden kuran Kedourie, milliyetçilik öğretisinde bu fenomenlerin bir bileşen olduğundan söz etmektedir. Kedourie'nin ifade ettiği gibi dil, bir milletin mevcudiyetini ve devletini kurmak hakkına sahip olduğunu gösteren en önemli araçlardan birisidir (Kedourie, 1961: 74). Bununla birlikte dillerin mümkün olmayan ‘saflığı’ milliyetçi duyguları romantik hezeyanlara dönüştürmektedir. Milliyetçilik doktrininin amacını özetleyen Kedourie (1961), bu yolla insanlığın ayrı ve farklı milletlere bölündüğünü tespit eder. Milletin her bir ferdi, milletin vasıflarını geliştirmenin yanı sıra kendisini üstün milletin bütünlüğünde eritebildiği oranda başarıya ve özgürlüğe ulaşacakları konusunda ikna edilir (Kedourie, 1961: 97-98).

Kedourie (1961), milliyetçilik doktrinini icat edenlerin antropoloji, filoloji, tarih ve arkeoloji disiplinlerinden faydalandığını göstermektedir. Bir tarafta bir kimsenin kendi milletini veya memleketini sevmesi normal bir duygu olarak görülürken öte tarafta yabancı düşmanlığı da aynı noktadan beslenmektedir. Yabancıdan ya da “dışarıdan” gelenden nefret edilmesi bir anlamıyla onu kendi zümresine almaktan çekinmesi demektir. Söz konusu iki duygu durumunun bir anlayışa dayanmadığını söyleyen Kedourie (1961) politika üslubunda bahsedilen farklılıkların milliyetçilikle ön plana çıkabildiğini hatırlatmaktadır. Bu duruma yukarı da vurguladığım gibi çeşitli disiplinlerin de “katkısı” işin içine girdiğinde milliyetçilik bir mesele haline alabilecek konuma oturmaktadır. Şöyle ki, milliyetçilik, geçmişte yaşanan siyasi gelişmelere dair tatminkar bir cevap sunmadığı noktalarda milletlerin birbirlerinden ayrılmalrı ve devletleşmeye gidecek sarıh bir metod verememektedir. Ancak öte yandan milliyetçi antropoloji dünyayı koca bir tasnif örneği haline getirebilecek “gücü” elinde taşır (Kedourie, 1961). Daha açık bir ifadeyle bu öğretiyi inşa edenler, antropoloji, tarih ve filoloji gibi disiplinlerin yardımıyla insan “ırkının” verili bir olgu olduğu konusunda ve bunu doğallaştırmanın ispatlanması üzerinde uzlaşa sergilemektedir (Kedourie, 1961: 73).

Modernist düşünürlerin bir diğeri olan ve ulusların ve ulusçuluğun ortaya çıkışını sanayi toplumu bağlamında ele alan Gellner (2018), milliyetçiliğin de modern dönemin adeta bir zorunluluğu olduğu fikrindedir. Gellner'e (2018) göre, modern anlamda yaşanan siyasal gelişmelerle birlikte devletin ve yeni kültürel durumun bir çakışmasını içeren şartlar altında milliyetçilik ortaya çıkmıştır (Gellner, 2018). Bu bağlamda milliyetçilik siyasi bir ilke olarak Gellner'de fikir bulmaktadır. Zira ortak bir kültürün etrafında toplumun üyelerinin birleşmesi beklenir. Bu nedenle de modernleşme

döneminin bir ürünü olarak milliyetçilik işlev kazanmıştır. Ulusların yükselişini de bu minvalde ele alan Gellner, uluslaşmayı sanayi toplumunun getirdiği koşullardan ve geçiş aşamalarından kaynaklanan bir süreç şeklinde yorumlar. Gellner için önemli olan bu sürecin dayattığı dil, kültür, eğitimin merkezden yönetimidir. Ulusçuluk olgusunu modernleşme süreçlerine bağımlı bir değişken olarak ele alır. Ulusal kimlik ve bilincin tarihselliğinin yanı sıra sosyo-ekonomik, kültürel, siyasi etkenlerin bileşkesine odaklanır (Gellner, 2018).

Gellner, uluslar ve ulusçuluk meselesini yapı ve fail ilişkisi içerisinde değerlendirmektedir. Antropolojik bir bakış açısı sunan Gellner, kuramında ulus ve ulusçuluğu açıklamadan önce insanlık tarihinin önemli dönüşümlerinden olan kırılmalardan bahsetmektedir. Avcı-toplayıcı yaşam ile tarım toplumundaki örgütlenme şekillerini yapı-fail ilişkisi içerisinde sunan Gellner, kültürün insanlara sunduğu yapı ile nasıl düşündüğünü, neler yaptığını ortaya koyar. Gellner, bu ilk aşamada insanlara yapı aracılığıyla sunulan kimliklerden ve kültürün yapıyla olan ilişkisinden söz etmektedir. Sanayi toplumuna geçildiğinde ise kimliklerin çoğulluklarının farklılıkları kapanmaktadır (Gellner, 2018). İnsanın kalıcı özellikleri olarak düşünülmediği için milliyetçiliğin doğal olmadığını vurgulayan Gellner, yine ulusları yaratanların da insanlar olduğunu söyler. Bu aslında insanlar arasında bahsedilen ortak kültürün ve kimliğin inşası için bir zorunluluk halini alır. Çünkü sadece iki insan, ortak kültürü paylaşıyorsa ve birbirini o ulusun birer üyesi olarak kabul ediyorsa söz konusu ulusa mensuptur (Gellner, 2018). Anlaşılacağı üzere milliyetçiliğin asıl amacı endüstriyel yapıda yaşanan radikal değişimler sonucunda doğan yeni toplumun nasıl şekilleneceğidir. Gellner, kültür ve siyasetin çakışması sonucunda yüksek kültür yaratımının olacağını belirtir. Bu yeni toplumdaki kültüre uyum sağlayamayanların dışlanması söz konusuysen, ortaklığa katkı sunanlar milliyetçilik şemsiyesi altında ulusun birer ferdi olmayı hak eder. Tarım toplumundaki kültür ile sanayi toplumundaki kültür çözümlenmesi üzerinden tüm bu fikirlere varan Gellner, yüksek kültürün önemli bir ayırıcı olduğunu söyler. (Gellner, 2018).

Yüksek kültürün ortaya çıkışıyla ulus kimliğinin kabulü yalnızca seçkin azınlıklara değil genişletilmiş tüm halk kitlesinde ulaşılarak başarıyı yakalamaktadır. Çünkü bu yolla kurulmak istenen kimlik ve ulus anlayışı, standartlaştırılmış, türdeş, merkezi olarak desteklenen yüksek kültürlerin oluşması mümkün olacaktır. Bunun sonucunda da sağlam taşlarla “tanımlanmış bir eğitim sisteminin denetlediği bütünleşmiş kültürler ve insanların artık doğal olarak özdeşleştiği ya da özdeşleşmek istediği tek bir birim kurulmuş olacaktır” (Gellner, 2018: 137). Bu yaklaşıma erken cumhuriyet dönemi ve antropolojik pratiklerden örnek verebiliriz. Gellner’in bu reçetesine uygun olarak, gerek biyolojik antropolojinin gerekse sosyal antropolojik “çalışmaların” ışığında Türk tarihini “yeniden yazmak” için atılan ilk adım Türk Ocakları Kanunu’na dayanarak, Türk Tarihini Tetkik Encümeni’nin kurulması olmuştur. Dönemin etkili ismi olan Afet İnan’ın önerisiyle kabul edilen Türk Tarih Heyeti ilk çalışmalarına başlayarak, Türk Tarih Tezi başta olmak üzere Türk milletinin “üstün” özellikler taşıdığına dair fikirler paylaşmıştır. Burada oluşturulmak istenen kimliğe atfedilen üstün özelliklerin

yanı sıra dini yansımalarından sıyrılan yeni kimliğin kendisini sürekli hale getirmesi için okullara sistemli bir çalışmaya gidilmiştir. Şöyle ki kurulan Türk Tarih Heyeti'nde yapılan çalışmalar milli kimlik inşasına kanalize edilerek, ilk yayınlardan birisi olan *Türk Tarihinin Ana Hatları* yayımlanmıştır. Bu kitapta okullarda okutulacak tarih bilgisi, öğrencilere milli kimliğin nasıl aktarılacağı gibi konular ele alınmıştır (Maksudyan, 2005: 56).

Yüksek kültürün bileşenlerini ilk olarak eğitim ile oluşturan Gellner (2018), bu yolla sistemli iletişim bütünü kurulacağını ve ardından çağdaş varsayımları ciddiye alan insanlara ulusal kimliğin ortak kültürle birlikte tanımlanabileceği hissini verildiğini söyler. Bunun yanı sıra iktidarın rolü de yüksek kültürün bir bileşeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Gellner ulusu ele alırken duygu durumu, ata kültü ve sembolik göstergeler gibi milliyetçiliği derinden besleyen faktörlerden uzak rasyonel bir kuramı anlatmaktadır. Şöyle ki, ulusçuluğu bir uyanış şeklinde tanımlamadan oldukça uzak olduğunu dile getiren Gellner, genel toplumsal koşullar gereği sanayileşme ile birlikte görülen ulusçuluk çağında kültürlerin siyasal meşruyetin doğal barınağı olarak görüldüğünü belirtir. Oldukça somut bir değerlendirme yapan Gellner, ulusçuluğun bir hayal ürünü olmadığını da altını çizer. Ancak kültürler bakımından düşünüldüğünde ulusçuluğun var olan iki yüzünün koruma ve yeniden canlandırma iddiası taşıdığı düşünüldüğünde benzer bir tablo söz konusu değildir. Çünkü kültürün korunması ve yeniden canlandırılması iddiası çoğu kez bir icattır ya da kültürler tarihsel süreçte yaşanan gelişmelerle tanınmayacak kadar değişmiştir. Bu noktada Gellner'i destekleyecek bir örnek verebiliriz. Günümüzde varlığını bir ulus devlet sınırında bulduran avcı-toplayıcı gruplar, ilk hallerine göre oldukça farklıdır. Küçük de olsa bazı bölgelerde avcı-toplayıcı yaşam biçiminin devam ettiği ulus devlet sınırındaki bu gruplar, dünya sistemi içindeki birçok durumdan etkilendikleri için ilk yapılarından oldukça farklı durumdadırlar (Kottak, 2018: 268-279). Kendilerine bir takım yasal haklar tanınan bu grup aslında ulus devlet yapısı içerisinde korunuyor gibi gözükse de sivil olarak kontrol altında tutulmaktadır. Bu noktada Gellner'in (2018), vurguladığı gibi ulusçuluk, siyasal bir meşruyet kuramı olarak, toplumdaki etnik sınırların siyasal sınırlarla kesişmemesini ve devletin içindeki etnik sınırların birbirlerinden ayırmamasını ön görerek, yaşamı idame eder.

Milliyetçiliğin inşasını modernist yaklaşım içerisinde ele alan Benedict Anderson'ın temel yaklaşımı milliyetçiliğin siyasal bilince ait olma halidir. Aidiyetlik bağının kurulmasında ve güçlenmesinde kültürel olguların tahayyülü ve yaratımı ön plandadır. Bu nedenle de milliyetçilik, kültürel bir yaratı ve tahayyül ediştir. Milliyetçiliği bir anomali olarak ele alan Anderson (2017), ulusun egemen olarak hayal edilmesinde kültürel yapımların oynadığı rolleri aktarırken, antropolojik bir vurgu yapar. Anderson'un hayali cemaat ifadesinde kast edilen, icat edilmiş olandan ziyade kendilerini bir milletin üyesi olarak tanımlayan kişilerin birbirlerini hiç tanımadıkları fakat buna rağmen her birisinin zihin dünyasında kendi komünyelerinin yaşadığı imgesidir (Eriksen, 2004: 153). Buradan anlaşılacağı üzere Gellner'in ve diğer pek çok kuramcının aksine Anderson, milliyetçi kimlik ve sezginin güç ve direniş odağını anlamak ister. Bu sebeple milliyetçi pratiklerin kişilerin zihin

dünyasındaki yerini nasıl kurduğu ve bunun nasıl bir anomali olduğundan yola çıkarsak, insanların ulusları için ölmeye hazır oldukları fikrinin temeline ulaşmak mümkündür.

Gellner'in sanayi toplumunun farklı kimlikleri kapsadığı için eşitlikçi bir şekle büründüğü yorumunun aksine Anderson, her ulusta fiilen geçerli olan eşitsizlik ve sömürü ilişkilerine dikkat çekerek, ulusun derin ve yatay bir yoldaşlık olarak tasarlandığını vurgulamaktadır (Anderson, 2017: 22). Gerçekten de böylesi bir hayal için milyonlarca insanın birbirini öldürmekten çok bu sınırlı hayaller uğruna ölmeye razı olmalarını olanaklı hale getiren hal nasıl bir fedakarlıktır? Yaratılan bu kutsiyet milliyetçilik teorileri ve antropolojik etnisite teorileri arasında kayda değer bir benzerliğe işaret etmektedir. Fakat buna rağmen Gellner ve Anderson için bu durumun fark edilmediğini belirten Eriksen, bir açıklama sunar. Şöyle ki, yerel ölçekte etnisite çalışmaları ve devlet düzeyindeki milliyetçilik çalışmaları milli kimlik inşasının anahtarlarıdır. Dolayısıyla bu inşalar doğal, verili olgular değildir. Milliyetçiliğe döndüğümüzde ise etnik örgütlenme ve etnik kimlik arasındaki organik ağ billurlaşmaktadır. Zira milliyetçilik açısından siyasi örgütlenmenin etnisiteye dayalı olması etnik bir grubun çıkarların açısından ortaklık yaratır. Bu noktada ulus devletler kalabalık kitleler adına gerçekten de kültürel bir birim rolüne bürünür. Ardından ulus devletler, toplumu ve kültürü temsil ettiklerine dair vatandaşlarını inandırarak siyasi meşruiyetini kazanır (Eriksen, 2004: 154). Bu rıza bir kez alındıktan sonrası kolaylaşmıştır.

Anlam ve siyasetin, büyük halk kitlesi üzerinde bir erk olarak belirmesine Victor Turner'dan bir yorum getirmek de olanaklıdır. Turner, Ndembu ayinleri üzerine yaptığı çalışmada sembollerin çok sesli olduklarını ve enstrümantal olmakla birlikte duyumsal kutuplar yarattıklarını ortaya koyar. Toplumsal birliğini işe koşan faktör kaos durumundaki birliktelik halidir. Dayanışmanın kurulması için önce zorluklar yaşanır ve ardından da bu zorlukların üstesinden gelme isteği baş gösterir. Bu süreçler toplumsal düzenin yeniden kurulmasını sağlar. Geçiş ritleri olarak limen alanın var olması yani belirsizlikler ve kaos toplumsal düzeni tehlikeye atarken, eşikte olma halinden kurtulmak ortaklığın içine dahil olmak anlamına gelmektedir (Turner, 2018: 97). Bu eşik bağlamına dahil olmayan ve arada kalanlar, yapıyı savunanlar tarafından tehlikeli, uğursuz ve kirletici olarak görülmektedir (Turner, 2018: 111). Tıpkı Douglas'ın kirlilik ve temizlik kavramları üzerinden sunduğu çözümlere gibi Turner'ın yapıya dâhil olmayan komünitelerin sürdürülebilir tüm tezahürleri tehlikeli, anarşik görülmektedir. Yapının dayattığı koşul, dahil olmayanların sınırlamalarla kontrol altında tutulmasıdır. Turner'ın bu yaklaşımı aslında Anderson'un peşinde olduğu bilinç düzeyine dair bir cevap sunabilir. Milliyetçiliğin sunduğu yurttaşlık tahayyülü, ulusun ortak paydası ve kültürünün bir parçası olma hali bakımından araçsallaşarak işlevsel hale gelir. Zihinlerde tahayyül edilen topluluğun diğer uluslardan ayırt edici yönünün ön plana çıkarılması kültürel anlamların yaratımında saklıdır. Nasıl ki din olgusu hayattan çıkıp belirleyici bir otorite olabiliyorsa milliyetçilik de bireyler üzerinde eş değer bir etki yaratma gücüne böylelikle sahip olur. Sonuç itibarıyla milliyetçilik anlam yaratır ve bu anlamlar kültürle içselleşmiş ve bitişik haldedir (Anderson, 2017).

Milliyetçiliğin oluşumunda önemli bir faktör olarak kapitalist yayıncılıktan söz eden Anderson, bu yolla insanların düşünme yetilerinden uzaklaştırılmalarına ve kendilerini diğer insanlarla kökten bir ilişkilendirmeye olanak tanınmasına dikkat çeker. Böylelikle tahayyül edilen cemaat olarak ulus, yayıncılık ve kapitalistleşme süreçlerinde de eklenmiş halde olmasının kaynaklarını ortaya koyar (Anderson, 2017). Modern ulusun temel morfolojisinde kapitalist yayıncılık, modernleşmenin getirdiği dünyevileşme bağlamında dinsel dili yok ederken, aynı zamanda devlet dillerini meydana getirir (Anderson, 2017). Kapitalist yayıncılığın bir diğer işlevi dile yeni bir sabitlik kazandırmasıdır. “Bu sabitlik uzun vadede öznel millet kavramları için son derece merkezi bir rol oynayan kadimlik fikrinin inşa edilmesine katkıda bulundu” (Anderson, 2017: 62). Kadimlik fikri bir ulusun kendisini geçmişe dayandırarak mukadderat sergilemesi ve kendi dilsel formunu oluşturması bir projeksiyon şeklinde yorumlanabilir. Bu duruma Türkiye’nin erken cumhuriyet dönemindeki uluslaşma pratiklerinden örnek vermemiz mümkündür. Türkiye’nin milli kimlik bilincini oluşturmak adına İslami kimlik algısından sıyrılarak Latin alfabesine geçmesi insanın dilsel çeşitliliğinin ulus morfolojisindeki önemini hatırlatmaktadır. Bunun yanı sıra milliyetçiliğin taklit edilmesi açısından her ulusun kendi dilini yaratma çabasına ve milli kimlik oluşumunu açıklaması bakımından Güneş-Dil Teorisini değerlendirebiliriz. Antropolojik yöntemlerle desteklenen Türkiye’nin uluslaşma sürecinde ortaya atılan Güneş-Dil Teorisi, Türk milliyetçiliğinin dil açısından ihtiyaç duyduğu mukadderat arayışında olduğunu göstermektedir. Bu teoriye göre, Türk dilinin başka diğer dillere kaynaklık ettiği ve kadimliği savunulmuştur. Öte yandan kadimlik sembolü olarak da Türk Tarih Tezi karşımıza çıkmaktadır. Dönemin uygulamaları olarak bugün geçmişte kalan pratiklerin amacı, gurur duyulacak bir tarih yaratmak ve Türk “ırkının” üstünlüğünü kanıtlamaktır. Kadim ve “şanlı tarih” kurgusu, cumhuriyet seçkinlerinin Türk kimliği tasavvurundaki dinamikleri barındırır. “Bu tezlerle, Türk milli kimliğinin ana unsurları Türk ırkı ve Türk dili olarak tespit edilmiş, böylelikle milletin ırksal, yani ezeli, ebedi ve değişmez üstünlüğü kanıtlanmak istenmiştir” (Maksudyan, 2005: 56).

Görüldüğü gibi, ulus inşa etme politikalarında, kitle iletişimi, eğitim sistemi, popüler milliyetçi bir coşku, dil ve daha pek çok araç, yolların döşenmesinde ve milliyetçiliğin sistemli halde sunulmasında organik bileşenler olarak kullanılmaktadır. Bu araçlar arasında eğitimin rolüne dair bir noktaya işaret eden Anderson, Gellner’in yorumuna benzer bir ortaklık barındırmaktadır. Ders kitapları, okullar, uniformalar ve eğitim sisteminin kendisi milliyetçiliğin bilinçli ve sistemli bir şekilde üretilen araçlar toplamının bir parçasıdır. Ulus olma fikrinin siyasi bilinçten ayrılamayacak noktaya geldiğini vurgulayan Anderson, resmi milliyetçilik modellerinde sivil ve askeri eğitim sistemlerini, parti örgütlerini ve cumhuriyetçi-yurttaş fikrini sunmaktadır (Anderson, 2017). Toplumsal alandaki kültürel sistemlerle bağdaştığı nokta sebebiyle milliyetçilik rüyası köklü ve hep varmış hissini barındırmaktadır. Belki de bu nedenle milliyetçiliği duygu üretim aracı gibi de tanımlamak yanlış olmayacaktır. Ulusun hayal edilme, bir kez hayal edildikten sonra yeniden dönüştürülmesi süreçleri de milliyetçiliğin gücüne güç katan faktörler arasındadır. Ulusun

vatandaşıyla kurduğu bu bağın gücü, kişilerin uğruna ölebilecek kadar etkili olmaktadır. Kimi yerde yurtseverlik kimi yerde ırkçılık fikrine götürülebilen milliyetçiliğin bu sahip olduğu iki yüzü fedakarlık talebinde bulunmanın da yolunu açmaktadır. İnsanın kendi seçmediği ülkesi uğruna can vermesi Anderson'un da ifade ettiği gibi ahlaki bir görkem taşımaktadır (Anderson, 2017: 162).

Yine modernleşme süreci ile milliyetçilik arasında köprü kuran bir diğer isim Hobsbawm, yaşanan dönüşümlerin siyasi etkilerine dikkat çekmektedir. Milletin etnik bir temelde inşa edilip edilmediğini bir kenara bırakan Hobsbawm, diğer modernist düşünürler gibi milletlerin milliyetçilik çağına ait olduğunu ve milliyetçiliğin milletleri yarattığını savunmaktadır (Hobsbawm, 2017). Milletin politik ve toplumsal açıdan yaşadığı değişiklikleri tarihsel bir analize tabi tutan Hobsbawm, milliyetçiliği, siyasal ve milli birimlerin kesişen bir hatta toplandığı olgu olarak ele almaktadır. Dolayısıyla onun ilgilendiği nokta milliyetin kültürel ya da bir başka boyutu değildir (Hobsbawm, 2017). Milletleri tarihsel bir analize tabi tutan Hobsbawm, politik, teknik, idari, ekonomik ve diğer koşullar zemininde analiz edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Buradan hareketle milletleri tarihsel dönem içinde oluşan koşulların bir ihtiyacı olarak ele alan Hobsbawm, toplumların iç dinamiklerinin göz ardı edilmemesine işaret etmektedir. Bu yönüyle de Hobsbawm, modernleşme perspektifinde milletler adına tepeden inme bir değerlendirme sunan Gellner'e eleştiri getirmektedir. Bu konumuyla Hobsbawm (2017), sınıfsal analizin önemine dikkat çekerek, aşağıdan bir bakış açısının da gerekli olduğunu ifade etmektedir. Hobsbawm, milliyetçilik bağlarını etkileyen aidiyet ilişkilerinin insanların zihninde nasıl bir politik birime dönüştüğü konusunda bilinmezliğe işaret etmektedir. Ancak bu güçlü bağlara bilinmezlik taşıdığı gerekçesiyle yaklaşmamak milliyetçiliği anlamlandırmak açısından bir sorun teşkil etmektedir. Belki de Anderson'un da daha önce ifade ettiği gibi bu duygular, "ahlaki yücelik" haline ge(tiril)diği için bilinmezlik taşımaktadır. Ancak en nihayetinde bu duygular sorgulanmalıdır. Çünkü "milliyetçilik, devlet yurtseverliğiyle birleştirilebilirse, merkezi duygusal öğesini oluşturmak üzere hükümetin korkunç derecede etkili bir silahı haline gelebilir" (Hobsbawm, 2017: 120).

Hobsbawm'ın da dikkat çektiği üzere, antropolojik ve etnolojik incelemeler, milliyetin elini güçlendiren bir takım özellikler barındırmaktadır (Hobsbawm, 2017). Bu incelemeler, ortaya koyduğu fark ve benzerlikler açısından milletçilik bağlarına katkı sunmaktadır. Ön milliyetçilik bağlarına katkı sunan bu çalışmalara örnek vermek gerekirse, II. Meşruiyet döneminde oluşturulan Encümen-i İlmîye Heyeti ve Ziya Gökalp'in inisiyatifinde bir grup araştırmacının Anadolu'ya gönderilmesi Osmanlı döneminde yapılan ilk etnografik çalışmalar olarak bilinmektedir (Toprak, 2013: 55-57). Anadolu'daki kültürel geçmişin araştırılması ve kadim bir tarih anlayışının ortaya konması açısından bu tarz etnografya çalışmaları işlevselleştirilmiştir. Bununla birlikte Kıta Avrupası'nın milliyetçilikleri kendi "ulusal özlerini" sergilemek adına bu özün "kaybolmamış" unsurlarının kendi kırsal topluluklarının içinde bulunduğu görüşüyle etnografyaya yönelmiş durumdadır. Burada önemli olan, modernleşme sürecinde kozmopolitleşen kültürün yerine özsel kültür ikame edilmek istenmesidir.

Tüm bunlar etnografya ve etnoloji çalışmaları gerçekleşirken, bu eğilim “Halka Doğru” hareketi olarak bilinir (Aydın, 2020: 392). “Köye Doğru Hareket” olarak da bilinen ve hemen arkasından gelen köy enstitüleri de önemli örneklerdir. Milli kimliğin inşasında aranan niteliklerden birisi de kültürün özü fikridir. Bu minvalde halka dönüş yapılarak, söz konusu coğrafi olarak küçük birimlerin kültürel açıdan henüz “bozulmadığı” düşünülmüştür (Örmecioğlu, 2019). Antropolojik açıdan sosyal ilişkileri ve kültürel örüntüleri yansıtması bakımından köy ve kırsal çalışmalar söz konusu pratikleri desteklemektedir. Köy halkının da bilinçli bir şekilde inşa edilmesi ve cumhuriyetin başarıyla yoluna devam edebilmesi için kırsal alandaki nüfus önemli görülmüştür. Bu nedenle özellikle köy enstitülerinin kurulması gibi bir takım uygulamalarla eğitim atakları da yapılmıştır ve gençliğin de politik birer özne olarak inşa edilmesi planlanmıştır (Yavuz, 2019). Görüldüğü üzere antropoloji gibi bu alanların da milliyetçiliğin amaçları için ideolojik bir yük taşıdığını ve bu sebeple kullanıldığını söyleyebiliriz. Son bir örnek daha vererek antropolojinin araçsallığı daha anlaşılır hale gelecektir. Şöyle ki, ders kitapları, okullar, uniformalar ve eğitim sisteminin kendisi milliyetçiliğin bilinçli ve sistemli bir şekilde üretilen araçlar toplamının bir parçasıdır. Ordu desteği olarak oluşturulan örneklem grubundan çıkan sonuçlar, Şevket Aziz Kansu’nun "*Anadolu ve Rumeli Türklerinin Antropometrik Tetkikleri*" çalışmasında kullanılmıştır. Bu kapsamda yapılan çalışmaların yanı sıra askeri okullarda zorunlu antropoloji dersleri de müfredata eklenmiştir. Ordunun antropolojik araştırmalara destek vermesi ve gelişmelere yardımcı olduğu görülür. Söz konusu dönemde devletin yönetici seçkinlerinin büyük bir kısmının zaten ordu kökenli olduğu düşünüldüğünde tüm bunların bir yandan Gellner’i bir yandan da Anderson’u doğrulayan pratikler ve milliyetçi hedefler olduğunu söylemek mümkündür. Türk Antropoloji Tetkikat Merkezi’nin yayın organı olan *Türk Antropoloji Mecmuası*’nın yayımlanması, askeri okullarda zorunlu antropoloji derslerinin konulması ve dönemin daha birçok pratiği önemli örneklerdir (Maksudyan, 2005: 96). Öte yandan Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuyla birlikte orduya yüklenen “eğitim” misyonu, eğitime yüklenen militarist misyon ile daha açık ve kesişimsel bir hal almıştır. Şöyle ki, milliyetçilik-militarizm ilişkisi bakımından zorunlu askerlik ve eğitim eksenli bunların yanı sıra vatandaş orduları da modern dünyanın el ele yürüyen süreçlerini oluşturmaktadır. (Altınay ve Bora, 2008). Bu bakımdan Türk milliyetçiliğinin savaş ve askeri epiğinin tartışmaya neredeyse kapalı olduğunu belirtebiliriz. “Ağustos ayının Türk’ün zafer ayı” öğretisi, ilkokuldan başlayarak müfredatın önemli bir kısmının askeri destan ve şiirlerden oluşması, Türk tarihinin fetihler ve savaşlar tarihi olarak öğretilmesi, yüceltilen bir öğretiler bütünüdür. Daha ilkokul sıralarındayken başlayan bu milliyetçi öğretilerle donatılan eğitim, milliyetçiliğin kendisini doğallaştırdığı ana odağı oluşturur. Buna karşın, “Kemalist-laisist milliyetçilik söylemi, orduyu, etnisist ve dinsel referanslarla “lekelenmiş” milliyetçilik anlayışlarına karşı modern-Batılı bir milli kimliğin dayanağı olarak gösterir” (Altınay ve Bora, 2008: 141). Bu görüşle ordu, milliyetçiliğin en doğru referans noktası olarak rol almaktadır. Son durumda ortaya çıkan resim şudur: “Türklerin tarihini ordu belirlemiştir, bugününü de o belirleyecektir. Ordu, siyaset ve tarih üstü konumuyla ayrıcalıklı ve tartışmaya kapalı bir yere sahiptir” (Altınay ve Bora, 2008: 141). Türkiye

Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana yüklenen misyon nedeniyle ordu, yalnızca vatanın değil, aynı zamanda "rejimin" de koruyucusu olarak özel bir konuma yerleşmiştir.

Milliyetçiliği modernleşme sürecine dayanarak açıklayan isimler daha önce ifade edildiği gibi bir takım siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel değişimlere vurgu yapmaktadır. Modernist kuramcıların ortak noktası milliyetçiliğin modern bir olgu olarak ele alınması iken yalnızca farklı odak noktalarını ortaya koymuşlardır. Öte yandan Eriksen'in (2004) de belirttiği gibi milliyetçiliğin modern dönemin bir ürünü olarak görülmesi etnisitenin ve etnik oluşumların arka planda kalmasına sebep olmuştur. Etnisitenin modern dönem öncesinde de var olabileceği fikri modernistlerce göz ardı edilmesinin ardından bu faktörler etno-sembolcü yaklaşım tarafından ele alınmıştır.

Milliyetçiliğin modernist yaklaşımına karşı çıkış olarak değerlendirebileceğimiz etno-sembolik yaklaşımın amacı, modernistlerin milliyetçiliğin doğuşuyla ilgili ortaya koyduğu unsurlar açısından görünmeyen noktaları açığa kavuşturmadır. Her ne kadar modernist bakış açısına karşı duruş sergilense de bazı açılardan etno-sembolistlerin modernist yaklaşımıcılarla ortaklaştığı durumlar söz konusudur. Örneğin Smith'in (2017), ortaya koyduğu tavırda özellikle Gellner'in etkisinin olduğunu söylememiz mümkündür. Smith ve diğer etno-sembolistlerin yapmak istediği, milliyetçiliğin eğer icat edilmiş bir olgu ise nasıl bu kadar halk kitlesi tarafından benimsendiği meselesidir. Buradan hareketle Smith (2017), milliyetçiliğin bir icat olmasından ziyade toplumun çeşitli kaynaklarında (kültür, soy, etnik köken vb.) var olan bir hareket olduğunu ve sürekli bir aktiflik taşıdığına vurgu yapmaktadır. Modernistlere çeşitli eleştiriler yöneltten Smith, öte yandan ilkçi yaklaşımın daimi vurgusuna da eleştiri getirmektedir. Smith, milletlerin zamanın başlangıcından beri var olan bir fikri paylaşan ilkçi yaklaşıma karşı belirli değişim süreçlerinden geçerek milletin tekerrürlü ve kültürlerarası olduğunu savunmaktadır (Smith, 2017: 20).

Modernist kuramcılara bir tür yeni-daimici olarak yaklaşan Smith (2017), millet ve milliyetçiliğin seçkin bir grubun elinden çıkarak, modernizmle birlikte var olduğuna dair iddiaları kabul etmemektedir. Ancak etno-sembolist eleştirinin modernizmle ortak noktaları olduğunu da ortaya koymaktadır. Örneğin milletin dinamik ve amaçlı eylem toplulukları olarak bir arada bulunmaları, postmodernist etkilere karşı milletlerin sosyolojik cemaatler şeklinde incelenmesi gerektiği ve son olarak milletlere belirli tarihsel ve jeokültürel bağlamlara yerleşik tarihsel cemaatler biçiminde yaklaşılması hususlarında ortak düşünceleri paylaşmaktadırlar (Smith, 2017: 27). Aslında burada vurgulanması gereken en önemli nokta etno-sembolistlerin milletlerin bağlamsallıklarına ve jeokültürel açıdan çeşitliliklerine dikkat çekmeleridir. Tam da bu noktada devreye etno-sembolist yaklaşımın ana temalarını oluşturan sembolik kaynaklar, seçkinler ve kitleler, etnikler, kültürel kökenler ve ata kültü karşımıza çıkmaktadır. Özellikle soy vurgusuyla ilgili yine erken cumhuriyet dönemine dönersek bir örnek verebiliriz. Söz konusu dönemde "Türk" kimliğine izafe edilmiş bir "vatandaşlık bağı" kurgusunun olmadığı noktasında Maksudyan ile ortak bir noktaya varan Aydın, Anadolu'daki farklı etnik kökenli yapıların "Türk" olduklarına inandırılmalarının yegane yolunun aslında onların

“ırken” Türk olduklarını ancak zamanla bunu unuttuklarından geçtiğini ifade etmektedir (Aydın, 2005: 157). Smith’in toplumsal köken vurgusu ve Hobsbawm’ın milletin uyumlu olması noktasında ortak köken ve aidiyetliklerle lanse edildiğini görmekteyiz. Biraz daha açarsak, Hobsbawm, “biz” olan grupların kendilerine yabancı ve “tehlikeli” olarak gördükleri etnik ve dilsel kimlik karşısında azınlıkları kitle halinde kovulabileceklerini, baskılayacaklarını belirtmektedir (Hobsbawm, 2017). Bu noktayı aklımızda tutarak tekrar dönemin uygulamaları bakımından Anadolu’ya bakacak olursak, etnik çeşitliliğin Türk kimliği altında birleştirilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Bu yolla söz konusu Anadolu halklarının ve topluluklarının Türk kimliği gibi şemsiye bir yapıda buluşturulması amaçlanmıştır. Etnik açıdan çeşitli grupların zamanla Türk olduklarını unutmaları gibi bir açıklamaya gidilirken, Smith’in vurgusu karşımıza çıkmaktadır. En nihayetinde etnik köken, milliyetçiliğin önemini izah etme noktasında belki de en çok görev alan unsurdur (Smith, 2017).

Etno-sembolcülerin milliyetçiliğin kurucu sembolik kaynakları açısından hatıra, değer, mit ve sembollerin analiz edilerek ve etni düzeyindeki ilişkilerin incelenmesiyle kişilerin “iç dünyasına” girilebileceğini belirtmeleri, Barth’ın emik ve etik yaklaşımıyla yorumlanabilir. Öncelikle, etnik sıfatı genellikle yanlış bir biçimde “soy”la, “kandaşlık”la ya da “aynı dili konuşmak”la doğrudan ilişkili görülmüştür. Oysa etni kavramının alanı bütün bunları ya da bunlardan birisini içerebileceği için etik ve emik boyutların çok grift bir ilişki yansıttığını söylememiz gerekmektedir. Etik ve emik boyutlar, yani kültürel kimliğe bitişik, ayrı bir “halk olma”, ayrı bir “kültürel varlık” olma bilinciyle bu bilincin simetrik olan “öteki(ler)” ile araya çizginin çekildiği noktada başlar (Aydın, 2020: 384). Burada Smith’in belirttiği üzere etnilerin millet oluşumundaki rolünü belirlemek her durumda “iç dünyalarını” anlayabilmek pek de kolay gözükmemektedir. Ancak şunu da ifade edebiliriz ki, etniler, ortak sınırların etrafında takındıkları emik yaklaşım ile ya da her iki sınır arasında denge kuran uyuşma ile birliktelik sergileyebilir. Bu durumda da hareketin doğması kaçınılmazdır. Etno-sembolist yaklaşımında önemli görülen bir diğer nokta, standart modernist yaklaşımın sunduğu şekliyle tarihin radikal biçimde sınırlandırılmasının milletleri şekillendiren kültürel ilişkileri incelemeyi imkansızlıktan çıkarmalarıdır. Etni düzeyindeki kültürel pratik ve ilişkiler dahi oldukça karmaşıkken bir topluluğun millet olma sürecindeki ilişkilerin de aynı karmaşıklığı paylaştığını söylememiz yanlış olmayacaktır. Bu sebeple tarihsel sınırlara karşı duran etno-sembolist yaklaşım aslında bize milliyetçiliğin etkilerini anlamamız açısından tarihsel ve kültürel bir yöntem göstermektedir.

Smith (2017), geçmiş ve gelecek arasındaki ilişkinin kurulmasında ve milliyetçilik söylem alanında aydınlara ve sanatçılara rol biçmektedir. Milleti somutlaştırma bakımından ortaya konulan bu vurgu önemlidir (Smith, 2017). Bu noktada yine Türkiye’den son bir örnek verebiliriz. Şöyle ki, cumhuriyetin kurumsallaşmasındaki kimlik arayışına yön veren bir araç olarak kullanılan dönemin antropolojisi cumhuriyet seçkinlerinin elindedir. Türkiye Antropoloji Tetkikat Merkezi’nin kurucu üyeleri arasında Şemsettin Günaltay, Köprülüzade Fuat gibi cumhuriyet nomenklaturasının önemli isimleri yer almıştır (Aydın, 2001: 356). Yine merkeze fahri başkanlıklar yapmış isimler arasında

cumhuriyet seçkinlerinden Hamdullah Suphi, Mustafa Necati ve Dr. Refik Saydam gibi isimlerin de yer alması hasebiyle devletin, kurulan merkezden bir beklentisi olduğu açıktır (Aydın, 2001: 356). Semboller açısından değerlendirdiğimizde ise Türk Antropoloji Enstitüsü'nün yine dönemin seçkinleri tarafından kurulması ve bu bağlamda çıkartılan ilk dergide Mustafa Kemal Atatürk'ün ve İsmet İnönü'nün fikirlerine yer verilmesi de önemlidir. "Türk'ü ve Türk heyeti içtimaiyesini tetkik gayesini istihdaf eden müesseye kıymetli mesaisinde muvaffakiyet temenni ederim" (Kansu, 1940: 1). Bu kısa alıntıda seçkinlerin milli kimlik oluşumdaki rolünü anlamamız ve milleti somutlaştırma çabalarını görmek mümkündür. Milletlerin devamlılığını sağlaması bakımından milli törenlerin ve kamu kurumlarının rol üstlendiğini belirten Smith (2017), söz konusu birim ve olguların milletin üyelerini birleştirmekle birlikte yabancılardan ayırmaya yaradığına dikkat çeker. Etnografya müzeleri buradaki kültürel birim olarak iyi bir örnektir. Arkeoloji müzelerinde tarihsel bir sergi söz konusuysen etnografya müzelerinde hakim olan kültürel yapının "saf" öğeleri ön plana çıkarılmaktadır. Sembolik kültürleşmenin böylelikle gerçekleştirildiğini belirtirsek, milli marşların, bayrakların ve resmi törenlerin de neden bu kutsiyet içinde görüldüklerini anlamamıza kolaylaştırır.

4. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Milliyetçiliğin ele alınışında farklı yaklaşımların bulunması onun ne kadar güç anlaşıldığını ve hem kültüre hem de toplumsal alanın tamamına sirayet ettiğini göstermesi bakımından anlamlıdır. Modernist bakış açısıyla milliyetçiliğin inşasında çeşitli faktörlere dikkat çekilmesi milliyetçiliğe bakışı sınırlandırırken, etno-sembolcü yaklaşımın da katkısıyla bu alandaki pencerenin genişlediğini söylememiz gerekir. Bu yaklaşımlardan hareketle milliyetçiliğin kendisini görünür kılma biçimleri ve işlevselliği daha anlaşılır hale gelmiştir. Toplumsal tutunumun bir göstergesi olarak milliyetçilik, dinamik yapısı itibarıyla kimi zaman bir tutkal vazifesi taşıırken kimi zaman da ortak kültüre dahil olmayanlar için dışlayıcı bir söylem haline gelir. Milliyetçiliğin toplumsal alanda doğal bir olgu olarak kabul edilmesi onun şimdiye kadar bünyesinde topladıklarıyla güçlü bir konuma sahip olduğunu özetlemektedir. Milletlerin devamlılığı bakımından kendisini daimi hale getiren milliyetçiliğin elini güçlendiren çalışmalar da bu duruma katkı sunmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurumsallaşması açısından milliyetçi fikirlerde zemin olarak kullanılan antropoloji, Türk milliyetçiliğinde rol almış bir aktördür. Oluşturulmak istenen milli kimlikte antropolojik yöntemler katı tavırlarla yakın ilişki içerisinde. Politik bir özne olarak gençliğin inşasından kültürel alanın yönetimine kadar, dil ve eğitim yapılarında bugün dahi yeri olan çeşitli kurumların oluşumuna da etki eden milliyetçi antropolojinin anlayışı günümüzde ilk halinden oldukça uzaktır. Güç ve iktidarın kendisi tarafından dünya genelinde belirli saiklerle başvuru alan antropoloji, Avrupa'da sömürünün ve sömürgecilik faaliyetlerinin bir aracı iken Türkiye'de savunmanın bir amacı olarak kullanılmıştır. Türk kimliğinin Avrupa'daki kültürden uzak olmadığını kanıtlama ihtiyacı ve amacı ile başlayan çalışmalar, milli kimliğin oluşumuna kadar götürülmüştür.

Devletin savunmasında ve milli kimliğin oluşturulmasında büyük önem atfedilen antropoloji, devletin güdümünde kaldığı için anlayış değiştikten sonra antropolojinin üstü örtülmek istenmiştir. İktidar ve gücün karşısında yer alan antropolojinin kendisi ile hesaplaşması yetmemiştir çünkü Türkiye’de antropolojinin inişli ama çıkışlı olmayan bir hikayesi olmuştur. Oysa Türkiye, sahip olduğu etnik yapıdaki çeşitliliği itibariyle antropoloji bilimine olağanüstü malzemeler sunmaktadır. Fakat antropolojinin milliyetçi amaçlar uğruna hor kullanılması, varlık içinde yokluğun nedenini de somut bir şekilde göstermektedir.

Türkiye’nin etnik çeşitliliği bakımından milliyetçiliği değerlendirdiğimizde anlayışın dışlayıcılıktan ziyade kapsayıcı olması beklenmektedir. Bunun ne kadar başarılı olduğu elbette tartışma konusudur. Milliyetçi bakış açısında etnik farklılıkların birer “sorun” olarak görülmesinden ve kimliklerin çizilen sınırlar bağlamında tanıyarak kontrol altında tutulmasından ziyade gerçekten bir kaynaşmanın gerekliliği açıktır.

KAYNAKÇA

- Altınay, A. G. ve Bora, T. (2008) “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”, Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (edt) Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Anderson, B. (2017) “Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması”, Çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları.
- Aydın, S. (2005) “Nazan Maksudyan’ın Kitabı 'Türklüğü Ölçmek' Üzerine”, Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar, İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul.
- Aydın, S. (2001) “Cumhuriyetin İdeolojik Şekillenmesinde Antropolojinin Rolü: Irkçı Paradigmanın Yükselişi ve Düşüşü”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce II: Kemalizm. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bates, G. D. (2018) “21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji İnsanın Doğadaki Yeri”, Çev. Suavi Aydın vd, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Douglas, M. (2021) “Saflık ve Tehlike Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi”, Çev. Emine Ayhan, İstanbul: Metis Yayınları.
- Donnan, H. ve Wilson, M. T. (2002) “Sınırlar Kimlik Ulus ve Devletin Uçları” Çev. Zeki Yaş, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Emiroğlu, K. ve Aydın, S. (2020) “Antropoloji Sözlüğü”, İstanbul: Isık Yayınları.
- Eriksen, T. H. (2004) “Etnisite ve Milliyetçilik Antropolojik Bir Bakış” Çev. Ekin Uşaklı, İstanbul: Avesta Yayınları.

- Eriksen, T. H. ve Nielsen, S. F. (2016) “Antropoloji Tarihi”, Çev. Aksu Bora, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eriksen, T. H. (2001) “Kültür Terörizmi Kültürel Arınma Düşüncesi Üstüne Bir Deneme” Çev. A Önder Otçu, İstanbul: Avesta Yayınları.
- Ersanlı, B. (2003) “İktidar ve Tarih Türkiye’de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)”, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gellner, E. (2018) “Uluslar ve Ulusçuluk”, Çev. Büşra Ersanlı ve Günay G. Özdoğan, İstanbul: Hil Yayınları.
- Hobsbawm, J.E. (2017) “Milletler ve Milliyetçilik Program, Mit, Gerçeklik”, Çev. Osman Akınhay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kardeş, M. (2019) “Politik Felsefe Nedir?”, Felsefe Arkivi Archives of Philosophy Dergisi, 0(51): 393-410.
- Kansu, Ş. A. (1940) “Türk Antropoloji Enstitüsü Tarihçesi”, İstanbul: Maarif Matbaası.
- Kedourie, E. (1961) “Nationalism”, London: Hutchinson University Press,
- Kerestecioglu, İ. Ö. (2013) “Milliyetçilik: ‘Uyuyan Güzeli Uyandıran Prens’ten Frankeştayn’ın Canavarına” H. Birsen Örs (edt.) 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kottak, P. C. (2008) “Antropoloji İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış”, Çev. Serpil N. Altuntek vd., Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Lewis, I. M. (1985) “Social Anthropology in Perspective: The Relevance of Social Anthropology”, 2nd edition, Cambridge: Cambridge University Press.
- Maksudyan, N. (2005) “Türklüğü Ölçmek Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çehresi”, İstanbul: Metis Yayınları.
- Örmecioğlu, H. T. (2019) “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köycülük Tartışmaları ve Numune Köyler”, Belleten Dergisi, 83(297): 730-750.
- Özkırımlı, U. (2010) “Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar Eleştirel Bir Müdahale”, Çev. Yetkin Başak, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Smith, A. (2017) “Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik”, Çev. Bilge Firuze Çallı, İstanbul: Alfa Basım.
- Turner, V. (2018) “Ritüeller Yapı ve Anti-Yapı”, Çev. Nur Küçük, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Toprak, Z. (2013) “Türkiye’de Popülizm 1908-1923”, İstanbul: Doğan Kitap.

- Yanık, C. ve Kara, M. (2016) “Milliyetçiliğe Yönelik İki Kuramın Değerlendirilmesi: Modern Milliyetçi Kuram ve Etno-Sembolcü Milliyetçi Yaklaşım”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(1): 559-582.
- Yavuz, S. Y. (2019) “Cumhuriyet Misyonerleri 1930-1946 Arası Türkiye’de Bir Politik Özne Olarak Gençlik İnşası”, İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları.